LIMES PLUS
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

KULTURA INOVATIVNOSTI, ODGOVORNOSTI I PRAVIČNOSTI

DEO IV

PRIKAZI

NOVI ŽIVOT STAKLARSKOG NASLEĐA KROZ POVEZIVANJE TRADICIJE I KREATIVNE EKONOMIJE: MEĐUNARODNA KONFERENCIJA „CREATIVE GLASS FORUM: TRADICIJA STAKLARSTVA I NOVA PARADIGMA KREATIVNE EKONOMIJE", EKONOMSKI FAKULTET UNIVERZITETA U BEOGRADU, 16. NOVEMBAR 2022. GODINE

Hristina Mikić[1]
Inicijativa „Kreativno staklo Srbija"
Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije
Paraćin, Srbija

Kada su Ujedinjene nacije proglasile 2022. godinu za Međunarodnu godinu stakla, Međunarodna komisija za staklo, kao zvanično telo zaduženo za njeno obeležavanje mobilisala je razne organizacije širom sveta da se uključe u afirmaciju i širenje znanja o staklu kroz kulturno nasleđe, kreativno preduzetništvo, istoriju i razvoj tehnologije, umetničko stvaralaštvo, ekonomiju i industriju. Komisija je ovu manifestaciju organizovala decentralizovano (bez nacionalnih koordinatora i ovlašćenih predstavnika na nivou država), formiranjem radnih grupa na regionalnom nivou. Radne

[1] hristina.mikic@metropolitan.ac.rs.

grupe, kojih je bilo 14, pretežno su nastale kombinacijom geografskog i programskog kriterijuma. Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije bio je uključen u rad regionalne grupe (RG 14) u kojoj su se našli predstavnici ustanova, nevladinih organizacija, obrazovnih ustanova i strukovnih udruženja iz Jugoistočne Evrope (Srbije, Slovačke, Češke, Mađarske). Predsednik ove radne grupe bio je prof. inž. Ales Helebrant, profesor departmana za staklo i keramiku Hemijskog i tehnološkog univerziteta u Pragu, inače sekretar za nauku Češkog društva za staklo.

„Imajući u vidu da je staklo deo arheoloških nalaza i staro hiljadama godina, ljudi bi mogli pomisliti da je ovaj materijal staromodan sa malim učininkom na savremeno društvo. To je veoma često, ali pogrešno mišljenje. Zbog toga se nadam da će Međunarodna godina stakla pomoći da šira javnost stekne uvid o značaju koje je staklo imalo u prošlosti, sadašnjosti i koji će imati u budućnosti. Međunarodna godina stakla povezujući umetnike, istoričare, konzervatore, kuratore, tehnologe i proizvođače stakla omogućava da se kroz hiljadu aktivnosti širom sveta pokaže ne samo lepota stakla, već njegova funkcija kao materijala budućnosti. Nadam se da će šira diseminacija ovih ideja među različitim profesijama pomoći ekspanziji stakla, ne samo u njegovoj lepoti, već i tehničkoj izvrsnosti" – prof. Ales Helebarnd.

Imajući u vidu veliki projekat koji se tiče digitalizacije i digitalne transformacije paraćinskog staklarstva, u okviru zvaničnog međunarodnog programa proslave (a u koordinaciji sa Međunarodnom komisijom za staklo) organizovane su dve aktivnosti – „Creative Glass LAB" (Laboratorija za participativno redizajniranje starog stakla i povećanje svesti o cirkularnosti u saradnji sa dizajnerima, lokalnom zajednicom i lokalnim ustanovama kulture u Paraćinu) i Međunarodna konferencija „Creative Glass Forum" (kao prva partnerska aktivnost novoosnovanog Laba za kreativnu ekonomiju u okviru Fondacije za razvoj ekonomske nauke, Ekonomskog fakulteta u Beogradu, a u partnerstvu sa Institutom za kreativno preduzetništvo i inovacije i Zavičajnim muzejom Paraćin).

„Creative Glass Forum" zamišljen je kao platforma za razmenu znanja i praksi stranih i domaćih stručnjaka o interrelacijama kulturnog nasleđa i kreativne ekonomije u oblasti staklarstva. Ideja je da se ovaj događaj održava svake dve godine – tako da se planira 2024. godine pod pokroviteljstvom Ambasade SAD u Beogradu, a u partnerstvu sa jednim od najpoznatijih muzeja za staklo na svetu - Corning Musum of Glass (SAD), Fondacijom za razvoj ekonomske nauke i Ekonomskim fakultetom Univerziteta u Beogradu. Prvi forum održan je 2022. godine i trebalo je da ukaže na to kakve su mogućnosti za revitalizaciju paraćinskog staklarstva i kako ono može doprineti razvoju nacionalne kreativne ekonomije. Može li tradicija paraćinskog staklarstva biti osnov ili inspiracija za razvoj određenih segmenata kreativne ekonomije i koji su preduslovi i neophodni resursi za takav poduhvat? (Mikić 2022).

Ekskluzivni gost foruma bila je Jitka Svobodová, šefica muzeja jedne od najpoznatijih kompanija na svetu za proizvodnju kristala – MOSER Glassworks iz Karlovih Vari. Ovu kompaniju je osnovao talentovani graver i preduzetnik Ludvig Moser 1857. godine, osmislivši u svojoj radionici neke od najinovativnijih graverskih radova. Mozer je za svoj kristal stekao svetsko priznanje, zahvaljujući jedinstvenoj lepoti, kvalitetu, bezvremenskom dizajnu i majstorstvu ručne izrade. Postao je posebno cenjen kada je Ludvig Mozer 1873. godine dobio dozvolu da pravi kristal za dvor austrougarskog cara, što mu je omogućilo da bude pravi inovator u tehnologiji dorade i oplemenjivanja stakla. Istražujući razne tehnike graviranja, oslikavanja, oblaganja stakla plemenitim metalima, postao je jedan od nagrađivanih inovatora u ovim oblastima. Njegova karijera je nastavila uzlaznom putanjom kada je pozvan da oprema dvorske palate persijskog kralja Mozafaradin-šaha Kadžara (1900) i Edvarda VII, kralja Engleske (1908). Do kraja XIX veka

Mozer je bio poznat po izradi bezbojnog kristala dekorisanog pozlatom i oslikavanjem. Na početku XX veka eksperimentisalo se bojenjem kristala u samoj smesi. Njegov sin, Leo Mozer upustio se u ovo istraživanje 1908. godine. Ubrzo postaje umetnički direktor staklare, i počinje da traga za načinom izrade koji bi učinio da kristal ove fabrike odoli sve većoj međunarodnoj konkurenciji. To je vreme ubrzane industrijalizacije staklarstva i velike međunarodne konkurencije. Obrada stakla i kristala postaje prestižna industrija dostupna građanskoj klasi. Mozerova saradnja sa tehnolozima u Nemačkoj, koja je u to vreme bila vodeća zemlja u tehnologiji proizvodnje kristala i stakla, rezultira veličanstvenim bojama koje se dobijaju mešavinom metala i zemnih oksida. Takvo staklo menjalo je boju u zavisnosti od svetlosti, što je jedna od glavnih odlika kristala. Tim bojama daje atraktivne nazive dragog kamenja na koje njihov odsjaj podseća, i ovim ulazi u istoriju staklarstva. Osim toga, menja proizvodni asortiman Mozerovog kristala, jer se fokusira na promenu boje kao glavni komercijalni adut. Mehanička obrada Mozerovog kristala biva fokusirana samo na duboko šlifovanje i angažovanje nekih od najpoznatijih imena umetnosti, dizajna i arhitekture poput Jozefa Hofmana, suosnivača Bečke secesije, Stanislava Libenskog, pionira skulpture u staklu, i umetnika – Jirija Šuhareka, Petra Larve, Katarine Doušove, Jukaša Labureka, Jana Plechača, Tomaša Lesera i drugih. Mozer danas u svom asortimanu ima kolekcije koje se proizvode duže od 100 godina, ali i inovativne koje kreiraju svetski poznati dizajneri stakla. Svi oni su inspirisani radom Ludviga i Lea Mozera utemeljivača kompanije Mozer Glassworks (v. više: Jovičić *et al*. 2022). Jitka Svobodova kroz svoje izlaganje nije samo svedočila o tradiciji staklarstva u Češkoj, već i o tome kako se tradicija povezuje sa savremenim potrošačima, kako luksuzni proizvodi koji se izrađuju duže od 100 godina nađu put do kolekcionara, ljubitelja stakla, i kako majstorstvo povezano sa tradicijom omogućava da ova fabrika održi svoj kontinuitet prateći svoju viziju – „praviti kristal kakav svet još nije video" i izrađujući jedan od najluksuznijih kristala na svetu.

Demet Çoşansel-Karakullukçu kustoskinja Beykoz Glass and Crystal Museum iz Istanbula govorila je na Forumu o tome kako muzeji mogu doprineti očuvanju staklarskog nasleđa. Ovaj muzej nastao je rekonstrukcijom ambara velike palate iz 1880. i u njemu se čuva 1.500 artefakata Seldžučkog i Osmanskog carstva, nastalih između XIII i XIX veka. Nalazi se u istanbulskoj opštini Bejkoz (Beykoz), vekovnom središtu proizvodnje stakla i kristala, gde se razvio i specifičan stil nazvan po staklarskoj tradiciji ovog mesta.

„Beikoz muzej prikazuje faze razvoja staklarstva u Osmanskom carstvu i periodu koji mu je prethodio, staklene predmete koji su za osmanske palate pravljeni u Evropi, i predmete koje su sultani dobijali na poklon od drugih careva i drugih svetskih vođa. Najveći deo stalne postavke posvećen je staklarstvu samog Beikoza. Ono je tokom vladavine Selima Trećeg, od 1789. godine, počelo da se razvija u naselju Pašabahče (Paşabahçe) i vremenom je postalo reprezent industrijalizacije Osmanskog carstva. Nakon uspostavljanja prvih staklarskih radionica, 1844. otvorena je i prva fabrika – Carska fabrika staklenih pločica i kristala – koja je radila do Ruskoturskog rata 1877. godine. Dvadeset godina kasnije, Italijan Saul Modiano, otvorio je Carigradsku fabriku stakla (Fabbrica Vetrame di Constantinople, poznatu i kao Modijanijeva fabrika stakla) koja je kako-tako radila do 20-ih. Tada je staro staklarstvo Beikoza praktično zamrlo, a 1935. godine je otvorena moderna fabrika stakla – Şişecam (Paşabahçe) – koja stoji i danas." – Demet Çoşansel-Karakullukçu, kustoskinja u Beikoz muzeju stakla i kristala u Istanbulu.

Meštani ovog mesta, a i šira javnost Turske ponosni su posebno na tradicionalni stil izrade beikoz stakla poznati kao slavujevo oko. Ovaj stil nastao je pod uticajem venecijanskog staklarstva. Veruje se da je „sultan Selim Treći (vl. 1789–1807) poslao derviša Mehmeta Dedea u Veneciju, kako bi ovaj naučio već nadaleko poznate venecijanske tehnike. Kada se vratio, derviš je u Beikozu otvorio staklarsku radionicu i nastavio da razvija filigrana tehniku, što je izrodilo poseban turski stil nazvan slavujevo oko"

(Jovičić *et al*. 2022c). Ovaj stil se danas smatra mešavinom istočnog i zapadnog, a njegov savremeni izraz poznat je kao umetnički pravac „beikoz umetničko staklo". Poznavaoci ovog stila kažu da je to težak stil rada u staklu, jer se tanki štapići stakla spajaju na visokoj temperaturi, ali ne smeju da se istope, već se samo uvijaju oko predmeta na koji se nanose.

O staklu i savremenom stvaralaštvu govorio je Joachim Allouche muzejski savetnik u Holmegaard Værk – centru za kreativno i održivo staklo. Holmegaar Works je ove godine dobio nagradu Evropskog muzejskog foruma, za ekološku održivost, za svoju posvećenost principima cirkularne ekonomije. Ovaj centar koji se nalazi u opštini Holmegard na zapadu Danske nastao je na mestu najpoznatije danske staklare koja je zatvorena 2018. godine. To je bila jedna od prvih fabrika stakla u Danskoj i jedna od najpoznatijih u Skandinaviji. Sama reč muzej može da zavara, jer je reč o kulturnom centru u kome je fokus na čuvanju kolektivnog sećanja, ali više na njegovom oživljavanju i revitalizaciji staklarstva kao nove umetničke forme. Priča o ovom kreativnom centru zapravo počinje močvarom u kojoj su se nalazile radničke kolonije. Ali bez močvare i njenog treseta koji je služio kao gorivo za rad fabrike, ne bi ni postojala cela istorija ovog mesta niti život u njemu. Močvara je zapravo i osnovni razlog zbog kojeg je staklara izgrađena, i sada novi kreativni centar na ovom mestu brine o njoj kao prirodnoj celini. Allouche je naglasio da su kolektivno sećanje i uključivanje lokalne zajednice bili ključni u osmišljavanju novog prostora u kome je staklo i muzejski artefakt i medijum savremenog stvaralaštva u staklu.

„Pošto je fabrika Holmego glesveark bila ne samo prva u Danskoj već i poslednja, tj. od 2008. u Danskoj nije bilo fabrike stakla, muzej je hteo da ima živu staklarsku radionicu ne samo kao vid zabave za posetioce već i kao jedini stožer danske industrije stakla koji bi ujedno bio i finansijski samoodrživ", istakao je Joachim Allouche, muzejski savetnik u Holmegaard Værk, na „Creative Glass Forum" 2022.

Staklo se svakog dana u ovom centru proizvodi na nekadašnjim fabričkim radilištima. Ona su zadržala svoju prvobitnu funkciju i

nadograđena novom opremom, kako bi umetnici i kreativci mogli da izvode svoja dela. Revitalizacija staklarskog nasleđa stavljena je ovde u prvi plan. Ona je participativna, a centar se trudi da bude mesto gde dizajneri, umetnici i kreativci rade zajedno sa lokalnim majstorima. Rezidencije su napravljene od bivših radničkih stanova, tako da je uz pomoć novog pristupa centru staklarstva, celo mesto – nekadašnji industrijski gubitnik, dobilo novi smisao. Kako bi se što više istakao značaj održivosti kao glavnog principa ovog kreativnog centra „trenutno se razvija i sistem proizvodnje stakla zasnovan na upotrebi obnovljive energije, koji neće otpuštati ugljenik u atmosferu, što je posao koji nisu započele ni mnoge aktivne fabrike stakla" (Jovičić *et al*. 2022b).

O održivosti kao bitnom aspektu industrijskog nasleđa izlaganje je imao Donovan Rypkema predsednik Heritage Strategies International. Donovan je, inspirisan svojim iskustvom na revitalizaciji stakla širom sveta, učesnike foruma upoznao sa izazovima i potencijalima koje revitalizacija industrijskog nasleđa ima.

„Ona je važna podjednako za razvoj lokalne zajednice i kreativne ekonomije [...] Revitalizacija industrijskog nasleđa i ponovna upotreba ovih objekata, ispunjava sve principe cirkularne ekonomije, a njihovo ponovno korišćenje doprinosi u proseku uštedi potrošnje energije za oko 200.000 galona gasa" – reči su Donovana Rypkema na „Creative Glass Forumu" 2022.

U okviru sesije posvećene interrelacijama savremenog stvaralaštva u staklu i tradicije posebno interesantna izlaganja imali su Jože Rataj, kustos Regionalnog muzeja Celje, Jeanette Bokhour menadžerka studija Marvin Lipofsky iz Berklija, dr Selçuk Artut profesor na Sabancı University, Istanbul i Rezzan Hasoglu dizajnerka stakla iz Londona.

Jože Rataj govorio je o razvoju staklarstva na teritoriji Slovenije, formiranju savremene dizajnerske prakse u staklu u Sloveniji i o njenim predstavnicima. Staklarstvo u Sloveniji razvijalo se u okviru malih šumskih staklara (glažuta), koje su najvećim delom nastajale na teritoriji Celjskog regiona.

„Majstori koji su u novoosnovane radionice (glažute) dolazili iz drugih staklarskih područja (Italija, Bavarska, Češka) takođe su sa sobom doneli široku lepezu oblika i ukrasnih motiva. Prilikom duvanja i preoblikovanja upotrebnog staklenog posuđa, još u XIX veku, u glazurama su uglavnom korišćeni oblici i ukrasi iz XVII i XVIII veka; presovano staklo iz industrijalizovanih pogona modelovano je po oblikovanom i dekorativno brušenom staklu. Među korisnim i merkantilnim staklenim posuđem iz staklara u Sloveniji jesu posude za živu, za farmaceutske preparate i konzervisanu hranu, flaše za mineralnu vodu, vino i žestoka pića, kao i lampe, stolno i pivsko, laboratorijsko posuđe", naglasio je Jože Rataj, kustos Regionalnog muzeja Celje.

Posebnu pažnju posvetio je razvoju staklarstva tokom XIX veka kada su po ugledu na češka banjska mesta, počele da nastaju radionice stakla na teritoriji današnje Slovenije, ne bi li pravile banjske čaše. Banjske čaše bile su pravi modni trend za aristokratiju, koja je uz luksuzne odmore i relaksaciju u banjama, imala naviku da za ispijanje banjske vode, a i zarad ličnih uspomena, naručuje vrlo luksuzne primerke ovih čaša. Danas se značajna kolekcija ovih čaša čuva u Regionalnom muzeju Celje, različitih su oblika, a krase ih impozantne tehnike ukrašavanja. Reč je o jedinstvenim primercima banjskih čaša koje su se izrađivale u vrlo malim serijama ili je čak izrađen samo jedan primerak za poručioca. Ukrašene su raznim prikazima iz svakodnevnog života, ali i monogramima svojih vlasnika.

„Među ukrasnim staklenim posuđem, oživljenim vedutama, nalaze se i banjske čaše čiji je oblik prilagođen značaju da bude obogaćen ugraviranim monogramima, napisima i vedutama na banjske objekte (Rogaška Slatina, Laško, Rimske Toplice, Dobrna). Ove čaše i pehari potiču uglavnom iz redovne proizvodnje domaćih staklara, a njihov dizajnerski izbor je od oko 1830. godine toliko ujedinjen da je gotovo nemoguće utvrditi tačno poreklo." – Jože Rataj, „Creative Glass Forum" 2022.

Drugi deo Jožeovog izlaganja bio je posvećen industrijalizaciji staklarstva krajem XIX i početkom XX veka, na području Hrastnika. Ovu

staklaru vodila je porodica Abel, prvo otac Vilhelm Stariji, a kasnije sinovi Vilhelm i Rikardo Abel. Oni su najzaslužniji za specijalizaciju stakalrstva na teritoriji Kraljevine SHS, kasnije Jugoslavije. U 1928. godini preuzeli su i Srpsku fabriku stakla, kada je ona postala deo Sjedinjenih tvornica stakla sa centrom u Zagrebu. Različite fabrike imale su različite uloge u konzorcijumu – Hrasnik u izradi ambalaže i kalupa, paraćinska fabrika bila je zadužena za eksperimentalnu proizvodnju, fabrika u Straži za zeleno ambalažno staklo, u Daruvaru za flaše, a ona u Rogaškoj Slatini za proizvodnju luksuznog kristala. Njegovo izlaganje nas je podsetilo na zajedničke istorijske veze između Paraćina i Hrastnika, ali i na njihovu aktualizaciju u današnje vreme, kada su paraćinska i slovenačka staklara ponovo zajedno kao delovi grupacije „Vaider".

O istoriji paraćinske proizvodnje pričala je i Jeanette Bokhour podsećajući nas na život i delo Marvina Lipovskog (*Marvin Lipofsky*), američkog dizajnera i vajara, jednog od pionira razvoja savremenog umetničkog stakla koji je posetio Paraćin i bio učesnik Simpozijuma oblikovanja stakla u Paraćinu. „Marvin Lipovski se za staklo kao umetnički medij najviše zainteresovao tokom postdiplomskih studija na Univerzitetu Viskonsin 1962–1963. godine. Bio je jedan od šest studenata Harvija Litltona (Harvey Littletone), začetnika pokreta *studijsko staklo*. Ono je karakteristično po tome što je umetnik ujedno autor, dizajner i proizvođač jedinstvenog predmeta (za razliku od industrijskih uslova proizvodnje u kojima su ti poslovi razdvojeni). Od svih učenika Harvija Litltona, Lipovski je najviše uticao na to da umetnici počnu staklo da koriste na sasvim nove načine. Svoj rad je započeo sa 26 godina, kada je upoznao Ervina Ajša (Erwin Eisch) i Sibrena Valkemu (Sybren Valkema), umetnike koji su promovisali *studijsko staklo* u Evropi (Jovičić, S. *et al*. 2022a). Marvina su zvali „putujućim ambasadorom stakla", a u Srbiju je dolazio dva puta kao učesnik simpozijuma o staklu u Srpskoj fabrici stakla u Paraćinu, kao i krajem 90-ih godina XX veka, povodom obeležavanja 150 godina staklarstva.

„Prvi kontakt sa Jugoslavijom imao je 1967. godine, kada je pozvan da izloži svoj rad na izložbi u Muzeju savremene umetnosti u Skoplju. Njegova umetnička karijera tada je bila na početku. Imao je samo seriju radova California Loop, i jedan rad je ostavio Muzeju u Skoplju. Pet godina kasnije, u Cirihu je upoznao Raula Goldonija, umetnika iz Hrvatske, i tako počeo da produbljuje svoje veze sa Jugoslovenima. Godine 1980, Aleksandar Portnoj, umetnički direktor Simpozijuma savremenog oblikovanja stakla u Paraćinu, pozvao ga je da učestvuje na trećem simpozijumu koji se održavao u Srpskoj fabrici stakla. Simpozijum je počinjao samo četiri dana nakon Titove sahrane, i politička atmosfera u zemlji bila je veoma napeta, ali Marvin je bio odlučan u svojoj nameri da dođe. Većina njegovih radova sa Simpozijuma nije opstala jer je staklo, usled napetosti izazvane lošim hemijskim proračunima, pucalo. On je to tada video kao metaforu tadašnjeg pucanja Jugoslavije" – Dženet Bokaur, „Creative Glass Forum" 2022.

Dr Selçuk Artut sa Sabancı University, Istanbul i Rezzan Hasoglu dizajnerka stakla i osnivačica Studija Sahil iz Londona, govorili su o savremenom stvaralaštvu u staklu i umetničkim inovacijama u tehnikama izrade staklenih formi. Artut je poznat po umetničkoj disciplini „kreativno kodiranje" gde koristeći tradicionalne motive iz turske istorije, kreira nove digitalne izraze i multimedijalne instalacije. Njegova istraživanja se fokusiraju na teorijske i praktične dimenzije odnosa čoveka i tehnologije, gde koristi geometrijske obrasce iz prirode i kulturnog nasleđa kojima stvara apstraktna dela digitalne umetnosti. Ističući da želi „da učini vidljivim vezu između geometrijske umetnosti, prošlosti i generativne umetnosti sadašnjosti", njegova dela su mostovi koji spajaju prošlost i budućnost. Rezan Hasoglu je dizajnerka stakla koja živi i radi u Londonu, a njen glavni opus jeste istraživanje staklarske smese i tehnika obrade stakla. Rezan je kao svoj autorski izraz napravila banku peska sa različitih lokacija koji dodaje u staklenu smesu i time pravi unikatne predmete od stakla. Sahil je turski naziv za obalu – to je njena inspiracija koja je pokreće da istražuje organske materijale poput peska i prirodne

fenomene, i transponuje ih u svoj dizajn stakla. Nijedan komad nije isti jer pesak nikada nije isti, obale se menjaju i svaki uzorak peska zavisi od vremena i lokacije. Ljudi kroz njene radove žele da zabeleže uspomene, kako bi postale opipljive u staklenim formama.

Poslednji deo foruma bila je *pop-up* izložba paraćinskog stakla, a učesnici Foruma mogli su da se upoznaju sa paraćinskim staklom i njegovom tradicijom dugom 115 godina – tehnikama izrade i dorade stakla, i da u neformalnom druženju osete taktilno stakleno iskustvo. Forumom je označen kraj projekta „Digitalno staklo Srbija" („Digital Glass Serbia"), kojim su promovisane mere preventivne zaštite kulturnog nasleđa kroz digitalizaciju i digitalnu rekonstrukciju stakla Srpske fabrike stakla i najavljene aktivnosti šire inicijative „Kreativno staklo Srbije" („Creative Glass Serbia").

LITERATURA

Jovičić, S. *et al*. 2022. „Lepota Mozerovog kristala nema granice". *Creative Glass Serbia*. https://creativeglassserbia.com/lepota-mozerovog-kristala-nema-granice/ (pristupljeno: 1. 11. 2023).

Jovičić, S. *et al*. 2022a. „Marvin Lipofsky Studio na Creative Glass forumu u Beogradu". *Creative Glass Serbia*. https://creativeglassserbia.com/lepota-mozerovog-kristala-nema-granice/ (pristupljeno: 1. 11. 2023).

Jovičić, S. *et al*. 2022b. „Muzej stakla Holmego Vaerk". https://creativeglassserbia.com/muzej-staklarstva-holmego-vaerk/ (pristupljeno: 1. 11. 2023).

Jovičić, S. *et al.* 2022c. „Beikoz – muzej stakla i kristala nova atrakcija azijske obale Istanbula", *Creative Glass Serbia*. https://creativeglassserbia.com/beikoz-muzej-stakla-i-kristala-nova-atrakcija-azijske-obale-istanbula/ (pristupljeno: 1. 11. 2023).

Mikić, H. 2022. „Programski koncept *Creative Glass Forum 2023: Tradicija staklarstva i nova paradigma kreativne ekonomije*" (nepublikovani dokumentacioni materijal). Paraćin: Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije.